

Queer jelenségek az irodalomban és annak pszichológiai-társadalmi vonatkozásai

A queer fogalma

A queer kifejezés megközelítését kezdhetjük annak rögzítésével, hogy ezt a fogalmat az 1990-es években kezdték el úgy használni, hogy már nemcsak egy pejoratív kifejezés volt a homoszexuális személyekre (a. m. „buzi”), hanem ennél lényegesen sokrétűbb összefüggések kifejezésére szolgált.

A queer hazájának számító Amerikai Egyesült Államokban radikális meleg csoportok voltak az elsők, amelyek az ún. szexuális ellenforradalom időszakában a queer szót megkülönböztető terminusként alkalmazták a szexuális kisebbségek összességének jelölésére. A queerrel kapcsolatos események további alakulása szempontjából jelzésértékű mozzanat volt, hogy a meleg férfiak ezen újfajta szóhasználatával szemben a homoszexuális nők ideológiailag érzékenyebb tagjai szinte azonnal tiltakozni kezdtek. A tiltakozó nők ugyanis azt gondolták, hogy a queer kifejezés egy újabb alkalmas eszköz arra, hogy a férfiak a leszbikusokat beolvassák a férfiak által uralt kultúrába. Ezek szerint a leszbikusok, identitásuk elfogadtatása érdekében, olyan álláspontot is képviseltek, ami nem egyszerűen a társadalmi megítélésüket érintette, hanem egyúttal az évezredek heteroszexuális alapon álló fogalmi kategóriák megkérdőjelezését és elutasítását jelentette.¹

A queer fejlődésének folyamatából azért emeltük ki a leszbikus teoretikusok ellenvetését, mert ez a mozzanat rámutat egy alapvetően fontos gondolkodásbeli változásra. A különböző nemi identitású személyek, csoportok között megjelenő ellentét a queer kifejezés körül ugyanis azt jelzi, hogy jelentős fordulat történt a nyugati kultúrában az egyén megítélését illetően. Ez a fordulat abban érhető tetten, hogy a heteroszexuálistól eltérő viselkedésű szubjektum meghatározása során előtérbe kerültek a társadalmi és a biológiai nem, valamint a szexuális beállítódások kérdései, és a queer hívei egyre teoretikusabb módon kérdeztek rá a kultúra természetesnek vett fogalmaira.

A queer, amely tehát civil politikai akciókhoz kapcsolódva jelent meg újfajta minőségében, ezután amerikai egyetemeken meleg és leszbikus stúdiumok for-

¹ McLAREN, Angus: *Szexualitás a 20. században*. ford. NAGY Mónika Zsuzsanna. Budapest: Osiris, 2002. 272. p. ISBN 963-389-268-6

májában is intézményesült. Ez tovább szélesítette, problémafelvetéseiben mélyítette a queer tudományos, valamint társadalmi diskurzusainak összefüggéseit. Manapság ezért a queer már egy egészen komplex ideológiát jelentő kifejezés, amelynek hatalmas irodalma és számos társadalmi vonatkozása van.

Érdeemes megjegyezni, hogy bár eddig az amerikai eseményekkel összefüggő történésekre utaltunk, természetesen a queer és a hozzá kapcsolódó jelenséghalmoz Európa-ban is megfigyelhető. Példának okáért az ezredfordulót követően hazánkban szintén jelentősen gyarapodott a queerrel foglalkozó teoretikus munkák száma, ha a társadalmi vetülete nem is lett olyan markáns és botrányos, mint a tengerentúlon.

A továbbiakban azokat a szellemi hagyományokat és kategóriákat vesszük számba, amelyek a queer ideológia létrejöttének alapjául szolgáltak.

A szexualitást illetően az előzőekben jelzett gondolkodásbeli változással kapcsolatban úgy is fogalmazhatunk, hogy a homoszexualitásnak két alapvető felfogása alakult ki: az egyik az esszencializmus, a másik a nemi konstruktivizmus, miként Csehy Zoltán *Szodoma és környéke*² című kötetének bevezető fejezetében olvashatjuk. Az esszencialisták természetes kategóriaként kezelik a szexuális irányultságot, amelynek van egy determináló, változatlan magva, lényege. A nemi orientációt meghatározó esszencia fogalma az egzakt természettudományokból fakadó eredményeken alapszik, amely a homoszexualitást betegségnek, a normától való eltérésnek tekinti.

A most tárgyalandó konstruktivizmus felfogásában viszont a szexualitás kor- és kultúrafüggő, amit csak társadalmi kontextusok rendszerében lehet helyesen megközelíteni. A konstruktivista elméletek szerint a személyiségvonások része a nemi identitás, ami adott szociális környezetben alakul ki. Az egyén identitásának szexuális megnyilvánulása, performativitása nagyon sokféle lehet, de az identitáskonstrukció mindig a környezet által képviselt nemi és társadalmi normákból ered. A konstruktivista felfogás teszi lehetővé, hogy egyes vélemények szerint nincs is homoszexuális lényeg, stabil homoszexuális állapot. Mary McIntosh megalkotás-elméletében például a homoszexuális performativitás a társadalmi szerepkihívásokra adott tudatos válasz. Hátterében a szexuális vágy, a libidó működésbelépése áll, aminek az irányultságát az egyén tudatosan alakítja, összhangban saját identitáskonstrukciójával.

Diana Fuss, amerikai irodalomkritikus identitáspolitikával foglalkozó tanulmányában a homoszexualitás társadalmi megalkotottságának elgondolásait veszi számba. Az 1970-es évektől megszorodó elméletek hátterében a meleg és leszbikus mozgalmak megnövekedett aktivitása található, ami a homoszexualitás

² CSEHY Zoltán: *Szodoma és környéke. Homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram, 2014. 19–20. p. ISBN 9788081017544

elméleti hátterére vonatkozóan is ösztönzőleg hatott. A konstruktivista megalkotás-elméletekről szólva Fuss megállapítja, hogy több szempontból is előremutató elvi rendszerről van szó.³ Az invencióelméleteknek is nevezhető megközelítések ugyanis a homoszexualitást nem állandó és egységes állapotként értelmezik, és ez lehetőséget ad a kultúrán belüli különbözőségek föltárására. Olyan elvi rendszerekről van szó továbbá, amelyben nemcsak a homoszexualitás tanulmányozható, hanem általában a szexuális identitás kialakítása. Ehhez kapcsolódva a szexuális kategóriák nem változatlan jelenségeként szerepelnek, ami sokkal jobban kifejezi a koronként változó szexuális szerepek megítélését. A szerző, egyéb mellett, előnyként értékeli azt is, hogy a konstruktivista elméletek a homoszexualitással kapcsolatos kérdéseket kontextusba helyezik, valamint azt, hogy a történeti összefüggések feltárására törekednek. Mindezek miatt a megalkotás-elméletek jól alkalmazhatók a szexuális identitások bonyolult problémájára. (Ugyanakkor megjegyzi, hogy a pszichikai tényezők figyelmen kívül hagyása gyengíti ezeket a koncepciókat, holott épp Freud volt az, aki a homoszexualitásról szólva a környezet befolyásoló hatásáról beszélt.)

A queerhez tartozó elméletek döntően a konstruktivista felfogást viszik tovább, sokszor olyan elméleti rendszert alkotva, amelyre XX. századi tudásmodellek is hatással voltak. Ezek közül kettőre szeretnénk kitérni, hogy aztán a dolgozat következő részében a queer legbefolyásosabb teoretikusának koncepcióját és az ebből eredő törekvéseket ismertessük.

Michel Foucault *A szexualitás története* című esszéketében az európai ember szexualitását helyezi egészen új összefüggésbe a közösség és a hatalom viszonylatában. A történész gondolatai mélyrehatóan és széles körben változtatták meg a gondolkodók szexualitásról vallott elképzeléseit. Kiindulási pontja az, hogy a szexualitás nem természetes, biológiai állapot, hanem a diskurzus terméke. Kis kitéréssel megjegyezzük, hogy maga a diskurzus modern fogalma is foucault-i alkotás, és meghatározó elemét képezi annak, ahogy ő a világ eseményeit értelmezi. Már 1970-ben ennek a terminológiának és a hozzá kapcsolódó elvi megfontolásoknak szentelte a Collège de France-ban megtartott székfoglaló beszédét.⁴

Visszatérve a foucault-i terminushoz, a diskurzus azt a mechanizmust jelöli, amely révén egy társadalom megalkotja saját normatív viszonyainak kategóriáit. Ilyen kategória például az egyén identitása, amelynek részét alkotja a szexuális azonosság-tudat is. Foucault véleménye szerint tehát a modern szubjektivitás különböző hatalmi rendszerek befolyásolása révén jön létre, ezt a fajta befolyásolást illeti a diskurzus kifejezéssel. A hatalmi hálózatok megléte nem jelenti azt, hogy

³ FUSS, Diana: *Leszbikus és meleg elmélet: az identitáspolitika kérdése*. ford. VÁNDOR Anna. Replika, 1998/december, 223. p.

⁴ FOUCAULT, Michel: *A diskurzus rendje*. ford. TÖRÖK Gábor. Holmi, 1991, 868–889. p.

rákényszerítik az emberre a „kész” kategóriákat, sőt Foucault kifejezetten cáfolja a represszív, tiltó, elnyomó hatalom érvényességét, ezt fejezi ki a diskurzus fogalmával, ami eredetileg beszédet, közlést jelentett. Az emberi gondolkodásban konvencionálisan meglévő „elnyomó hatalom”-mal szemben inkább a „beszédre-bujtogatás” kifejezést gondolja alkalmasnak, vagyis a hatalom produktív és lehetőséget adó tényező arra, hogy például különböző identitások megszületheszenek, ahogy ezt idézett könyvének a *Represszió hipotézise – A beszédre-bujtogatás* című részében fejtegeti.⁵

A perverzitás születése című fejezetben pedig pontosan a „normális” szexualitástól eltérő, így a homoszexuális identitás kialakulásának folyamatáról beszél. A marginalizált szexuális identitások, írja a szerző, épp azáltal tudnak létrejönni, hogy létezik a diszkurzív hatalmi rendszer. Ennek bizonyítéka, hogy a társadalom történetének utolsó két évszázadában nem megritkult, hanem felerősödött a szexualitásról folyó diskurzus. Ez azt jelenti, hogy a pszichiátria, a jog, az irodalom behatolt a perverzítások területére, ott megjelent a társadalmi ellenőrzés igénye, viszont ezzel együtt a homoszexualitás elkezdett magáért beszélni: követelte, hogy ismerjék el legitimitását, azaz a homoszexuális ember már identitásként definiálta önmagát – ez is a diskurzus eredménye.

Foucault gondolatainak arányaiban terjedelmesebb taglalása részünkről azt jelzi, hogy a queer mögött lévő posztstrukturalista koncepciók elvi alapja a foucault-i gondolkodásban rejlik. Ezt még egy vonatkozásban szeretnénk megerősíteni, nevezetesen az ellenállás kérdésében. Láttuk, hogy a francia történész szerint a hatalom nem elnyomó erő, ezért nem is támogatja az olyan felszabadító stratégiákat, mint a tilalmak áthágása. Szerinte a korábban megtagadott és elnémított szexuális identitások kimondása nem jelenti a hatalommal való szembeszállást, és önmagában ez nem bír transzformatív hatással. Az ellenállások összességét a hatalmi viszonyok sokféleségének másik elemeként értelmezi, így a valamivel való szembenállás nem a dolgon kívül álló szembenállást jelenti, hanem azt, hogy maga a sokféle formában megnyilvánuló ellenállás is része a hatalmi rendszernek; a diskurzus fogalmát használva: a diskurzus a hatalom mechanizmusain keresztül létezik, még ha nem is áll annak szolgálatában. A hatalommal való szembenállásnak ez a kritikus bírálata nagy hatást tett a lesbikus és meleg, később queer elméletre és gyakorlatra.⁶

Foucault munkásságán kívül szeretnénk utalni a svájci nyelvész, Ferdinand de Saussure konstruktivista rendszerére is. A XX. század elejének tudományos vi-

⁵ FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története. A tudás akarása*. ford. ÁDÁM Péter. Budapest: Atlantisz, 1996. 19.-38. p. ISBN 9789639165380

⁶ JAGOSE, Annamarie: *Bevezetés a queer-elméletbe*. ford. SÁNDOR Bea. Budapest: Új Mandátum, 2003. 83. p. ISBN 9789639494183

lágában fordulatot hozó nyelvész felfogása szintén befolyásolta a queer identitáskonceptiókat. Saussure azt mondja, hogy a nyelv nem annyira tükrözi, mint inkább konstruálja a társadalmi valóságot. A nyelvi rendszer nem egy másodrendű jelölője a létező dolgoknak, amely leírja ezeket, hanem a nyelv alkotja és teszi jelentőssé azt, amit látszólag csak leír. Saussure arra vezet bennünket, hogy a személyes és benső énről való fogalmainkat a nyelven keresztül megalkotottként fogjuk fel.⁷ A queer gondolkodók számára ez azt jelenti, hogy a személyes identitáskonstrukciókban a nyelv által felkínált fogalmak megválasztása nem egyszerűen a megfogalmazás kérdése, hanem a dekonstrukciójukat célzó tevékenységük kulcseleme. Azokat a nyelvi kategóriákat például, amelyek a leszbikus vagy a meleg szavakban jelennek meg, újra kell gondolni, mert általuk válik lehetségessé a szubjektivitás érvényesebb megalkotása.

A queer-ideológia

A Foucault, Saussure és mások (így Freud vagy a szintén pszichológus Jacques Lacan etc.) által megfogalmazott gondolatok vezettek oda, hogy a szubjektumról, az egyénről való elképzelések egészen új megvilágításba kerüljenek a XX. századi társadalomelmélet és humán tudományok területén. Az új megközelítések gyakorlati célokra találtak a 60-as évektől kezdődően, ahogy az emancipációs küzdelmek felerősödtek a nyugati társadalmakban (1.3). Ezekben az aktivizmusokban egyre markánsabb lett a feminizmus, illetve leszbikus feminizmus, amely saját jogainak elismertetéséért küzdve rákényszerült arra, hogy megkérdőjelezze a szexuális identitás hagyományos értelmezését. Igyekeztek újradefiniálni a nemiséget, a biológiai nem és társadalmi nem (gender), a szexualitás fogalmának érvényességi körét. Döntően a feminista teoretikusok munkáiból alakult aztán ki a queernek nevezhető ideológia.⁸

A következőkben a nagy hatású queer gondolkodó, Judith Butler koncepciójának, gondolatmenetének legmarkánsabb elemét fogjuk bemutatni, s ezen keresztül igyekszünk képet adni arról, amire a queer kifejezést használják. A szerző legismertebb könyve a *Gender Trouble* (1990, New York), amely magyarul 2007-ben jelent meg, *Problémás nem* címmel.⁹

⁷ SAUSSURE, Ferdinand: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. ford. B. LŐRINCZY Éva, Budapest: Corvina, 1997. 39–52. p. ISBN 9631344142

⁸ JAGOSE, Annamarie: *Bevezetés a queer-elméletbe*. ford. SÁNDOR Bea. Budapest: Új Mandátum, 2003. 113. p. ISBN 9789639494183

⁹ BUTLER, Judith: *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. ford. BERÁN Eszter, VÁNDOR Judit, Budapest: Balassi, 2007. 1.-80. p. ISBN 9789635066582

Judith Butler gondolatai azért olyan fontosak a témánkat illetően, mert ugyan elsősorban a feminizmus nőképevel kapcsolatos megfontolásaival, de mégiscsak a társadalom nemi szerepekre vonatkozó alaptéziseit kérdőjelezte meg. Könyvében és számos írásában azt az álláspontot igyekszik megvilágítani, hogy sem a biológiai nem (sex), sem a társadalmi nem (gender) nem esszenciális kategória, hanem mindkettő kulturális konstrukció, amiket elválasztani sem igen lehet egymástól. Egyszerre illeti kritikával a kétféle nem-felfogást, amikor amellettt érvel, hogy a társadalmi nemet nem lehet az adott biológiai nemre való kulturális jelentésírásként felfogni, mert a biológiai nemet is a társadalom konstruálja. Az a meghökkentő állítás, hogy a biológiai nem látszólag természetes tényeit is különböző diskurzusok hozzák létre, amelyek különböző politikai és társadalmi érdekek szolgálatában állnak, alapvetően nehezen talált elfogadásra, és főleg a nemi identitásuk egyenjogúsításáért harcoló feministák körében lett sok ellenzője. Ha ugyanis a biológiai nem, a szexualitás, a testek és az identitások természetességét megkérdőjelezzük, akkor újra kell gondolni a férfi-nő megszokott viszonyulásokat, és az ebben gyökerező feminista célkitűzéseket.

Ugyanakkor Butler a nemiség fogalmának dekonstrukciója mellett kifejti úgynevezett performativitás-elméletét. Eszerint minden társadalmi nem performatív tett, vonatkozzon az a heteroszexualitásra, meleg identitásra, leszbikus vagy transznemű kategóriákra. A nemiség különböző kategóriáit a társadalmi kontextusból, a gondolkodási sémákból eredő korlátok strukturálják, vagyis kényszer hatására alakulnak ki. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a társadalmi nem a társadalom szabályozó keretei között nyeri el jelentését abban a folyamatban, amelynek során a szubjektum megkonstruálódik. Ezt a folyamatot illeti Butler a performativitás kifejezéssel. Egyébként sok félreértésre adott okot a szó, a kortársak hajlamosak voltak úgy értelmezni, hogy a performativitás tudatosan előadott szerepet jelent, mint amikor valaki eljátssza, hogy heteroszexuális vagy leszbikus. Butler elzárkózott ettől az értelmezéstől, hangsúlyozta, hogy nem valamiféle színpadias önreprezentációról van szó, hanem a szubjektum olyan ritualizált, ismétlődő imitációjáról, amit a társadalmi kényszer hatására ismételnék, tiltások és tabuk hatása alatt és rajtuk keresztül.

Amit Butler koncepciója adott a queernek, az az, hogy dekonstruálta azokat az eszméket, amelyek egyes társadalmi nemeket és szexualitásokat úgy privilegizálnak, hogy természetesnek és eredetinek tartják őket. Meglátása szerint nincs nagyobb létjogosultsága a heteroszexualitásnak a leszbikus identitással szemben, ahogy az általa megalkotott performativitás-elméletben ezekkel egyenértékű a többi irányultság is azért, mert mindegyik performatív és konstruált jellegű. Az imént felsorolt szexuális identitással azonosítható csoportok, amelyekből a társadalmi nemi normák ismétlése konstruál szubjektumot, mind előadnak egy társadalmi nemet, ezért egyik sem előbbre való a másiknál.

A queer elméletével foglalkozó könyvében Annamarie Jagose számos példán keresztül érzékelteti, hogy Butler koncepciója milyen ellenhatást váltott ki, ezzel együtt is a körvonalazódó queer-szemlélet nagyban az ő rendszeréből táplálkozik. A queer gondolkodásmódot leginkább abban lehet megragadni, hogy a szubjektivitás és egyéni vagy kollektív identitások kritikáját alkalmazza, és figyel azoknak a terminusoknak a diskurzív kialakulására, amelyekkel a homoszexualitást és általában a szexualitást kategorizálni szokták.¹⁰

A queer irodalom

Ha abból indulunk ki, hogy a queer irodalomban valamiféleképpen a másság problematikája ábrázolódik irodalmi eszközök segítségével, akkor a homoszexualitás irodalmi előfordulásai okán, egészen messzire mehetünk vissza az időben. A fiúk iránt érzett szerelem történeteit olvashatjuk például az ókori Petronius *Satyricon*jában. A szóban forgó elbeszélések arról tanúskodnak, hogy abban a korban a homoszexuális szerelmi gyakorlat szokványos és elfogadott volt. Később a szüzességről, a házasságról és például a gyónás helyes gyakorlatáról szóló, kevésbé szépirodalmi szövegekben jelenik meg a férfiszerelem, de itt a fő téma mellett mintegy mellékesen említődik.¹¹ A XX. századig amúgy is a homoszexualitás lényegében csak kódolva, rejtjelekben szólalhatott meg, így kerülve el a cenzúrát és a megbélyegzést. Eklatáns példaként lehet említeni Balzac *Emberi színjáték* ciklusába tartozó híres művét, a *Széplányok tündöklése és bukása* című regényt. Csak a témára figyelő olvasó számára tűnhet fel ebben a regényben, hogy az amúgy rendkívül maszkulin Jacques Collin (más néven Vautrin, Carlos Herrera) homoszexuális, aki előszeretettel támogat fiatal és szép fiúkat, férfiakat, mint Lucien de Rubempré vagy Eugène de Rastignac.¹² Másfelől eszünkbe juthatnak olyan művek, amelyek pornográf jellegüknél fogva tartalmaznak olyan szexuális aktusokat, amelyek nem kimondottan tartoznak a heteroszexuális identitás alkotóelemei közé. Itt említhetjük Sade márki *Szodoma százhusz napját* vagy Apollinaire könyvecskéjét, a *Tizenegyszer vesszőt*, ami egyszerre adja önmagát és nyújtja a pornográfia paródiáját.

A világirodalom területén maradván a közismerten nagy homoszexuális szerzőket is említhetjük, hiszen sokan a homoerotikus tartalmú vagy olvasatú műveket asze-

¹⁰ JAGOSE, Annamarie: *Bevezetés a queer-elméletbe*. ford. SÁNDOR Bea. Budapest: Új Mandátum, 2003. 92. p. ISBN 9789639494183

¹¹ FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. ford. SUJTÓ László. Budapest: Atlantisz, 2001. 240–241. p. ISBN 9789639165229

¹² FERNANDEZ, Dominique: *Ganumédész elrablása*. ford. TÓTFALUSI Ágnes. Budapest: Európa, 1994. 239. p. ISBN 0259001245785

rint csoportosítják, hogy a szerző homoszexuális volt-e vagy sem. Ennek kapcsán megnevezhetjük Lord George Byron, Hans Christian Andersen, Walt Whitman alakját, de utalhatunk Verlaine és Rimbaud szenvedélyes kapcsolatára is.

A világirodalom jelentős homoszexuális írói közül végezetül utalunk André Gide személyére és íróbarátaira, Marcel Proustra és Oscar Wilde-ra. Gide *Corydon* című értekezése a pederasztia felsőbbrendűsége mellett érvelt, a két világháború között megjelent leghíresebb alkotás. A sort még lehetne folytatni egészen napjainkig, de nem a teljesség igénye hajtja felsorolásunkat, hanem csak jelezni kívánjuk, hogy a queer körébe tartozó jelenségek mindig is adottak voltak az irodalomban.

Magyar vonatkozású irodalmi alkotásokban is találkozhatunk olyan tematikával, amely homoszexuális kötődéseket jelenít meg. Babits Mihály *Tímár Virgilia* című novellájában a szerzetes tanár karolja fel a fiatal Vágner Pistát, aki iránt titkos szenvedélyre ébred. Thurzó Gábor novellájának, *A hal és a háló* hőstét férfiakhoz fűződő szerelmi kapcsolatok jellemzik. Vagy említhetjük József Attila *Szabad ötletek jegyzékét* is, amelyben szintén vannak szókimondó homoerotikus kitételek. Ami napjaink irodalmát illeti, az a tendencia figyelhető meg, hogy a homoszexualitásról szóló művek egyre színesebbek lesznek. Egyesek családregeényt írnak, mások krimibe ágyazzák a történeteket; megjelennek szociografikus feldolgozású regények, vagy mintegy ezek ellenpontjaként a pszicho-horror típusú regény.

Az biztos, hogy a meleg irodalom – ha fogalmazhatunk egy avíttasabb kifejezéssel – Nyugaton sokkal nagyobb teret kap, így ott kialakultak a témát bemutató irodalomtörténetek is. Magyar nyelvű meleg irodalomtörténeti munka részben született, a már hivatkozott Csehy Zoltán *Szodoma és környéke* című monográfiája tekinti át a költészeti alkotásokat ebből az aspektusból.¹³

¹³ ESZENYI, Miklós: „Férfi a férfival, nő a nővel”. *Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában*. Budapest: Corvina, 2006. 184–187. p. ISBN 9789631355086